

*Бабелюк О. В., старший науковий співробітник  
факультету військової підготовки  
Кам'янець-Подільського національного  
університету імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільськ)*

## **ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ, ЩО ДЕТЕРМІНУЮТЬ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ, ЯКІ ПРОХОДЯТЬ ВІЙСЬКОВУ СЛУЖБУ ЗА КОНТРАКТОМ НА ПОСАДАХ РЯДОВОГО І СЕРЖАНТСЬКОГО СКЛАДУ**

*У статті представлено основні результати емпіричного дослідження психологічних умов, що детермінують особливості професійного самовизначення військовослужбовців, що проходять військову службу за контрактом на посадах рядового і сержантського складу. Такими є: умови, що належать до стратегічного рівня; умови, що належать до тактичного рівня; умови, що визначають конкретно-ситуаційний контур детермінації професійного самовизначення.*

*Ключевые слова: психологічні умови, професійне самовизначення, військовослужбовці за контрактом.*

*В статье представлены основные результаты эмпирического исследования психологических условий, детерминирующих особенности профессионального самоопределения военнослужащих, проходящих военную службу по контракту на должностях рядового и сержантского состава. Таковыми являются: условия, относящиеся к стратегическому уровню; условия, относящиеся к тактическому уровню; условия, определяющие конкретно-ситуационный контур детерминации профессионального самоопределения.*

*Ключевые слова: психологические условия, профессиональное самоопределение, военнослужащие по контракту.*

*In article the basic results of empirical research of the psychological conditions, determining features of professional self-determination of military men, passing military service under the contract on posts of the private soldier and sergeants are presented. Those are: the conditions, concerning to strategic level; the conditions, concerning to tactical level; the conditions, defining an is concrete-situational contour of determination of professional self-determination.*

*Key words: psychological conditions, professional self-determination, military men under the contract.*

**Вступ.** Розроблений з урахуванням дотримання вимог принципу системного підходу до вивчення явищ методичний задум дозволив комплексно підійти до дослідження феноменології професійного самовизначення військовослужбовців за контрактом, з огляду на процесуально-результативні аспекти цього процесу, а також суб'єкт-об'єктний аспект в оцінці його ефективності [1]. В процесі дослідження було виявлено загальний рівень розвитку професійного самовизначення у військовослужбовців, його динаміка, професійні стратегії, що обираються військовослужбовцями як результат самовизначення, а також особистісні, соціально-психологічні та організаційно-діяльнісні умови, які значуще впливають на професійне самовизначення військовослужбовців (його загальний рівень, типологію).

**Метою статті** є ознайомлення з основними результатами емпіричного дослідження психологічних умов, що детермінують особливості професійного самовизначення військовослужбовців, які проходять військову службу за контрактом на посадах рядового і сержантського складу.

**Виклад основних результатів дослідження.** У цілому отримані дані свідчать про досить низький рівень розвитку навичок та якостей, які визначають здатність військовослужбовців до ефективного самовизначення. У цьому зв'язку подальший аналіз було присвячено виявленню системи особистісних (внутрішніх) і зовнішніх умов (організаційно-діяльнісних, соціально-психологічних), що впливають на рівень самовизначення.

За нашим припущенням, досліджувані особистісні якості і професійні особливості, що співвідносять із функціями структурних компонентів професійного самовизначення, визначають у ролі внутрішнього психічного ресурсу стильові особливості професійного самовизначення і значною мірою сприяють його загальній ефективності. Крім того, з огляду на виділений раніше у структурі проблемної ситуації суб'єкт-об'єктний «зріз», ми можемо зробити висновок, що особистісні якості і професійні особливості військовослужбовця підсилюють (при належному рівні свого розвитку) суб'єктний полюс професійного самовизначення, створюючи необхідні передумови для якісної

реалізації його процесуальної сторони, а зовнішні умови визначають специфіку інформаційно-спонукального поля професійного самовизначення, що може сприяти або перешкоджати адекватному орієнтуванню у тих або інших, значущих для професійного самовизначення обставинах, підсилюючи або зменшуючи визначеність ситуації вибору, мотивуючи або фрустрируючи дії військовослужбовця з самовизначення.

До числа особистісних якостей і професійних особливостей, що виступають у ролі внутрішніх умов ефективного самовизначення, нами було віднесено:

якості, що впливають на реалізацію функцій рефлексивного компонента професійного самовизначення: рефлексивність (здатність усвідомлювати і приймати складність і суперечливість зовнішнього світу, внутрішньоособистісних структур, свідомо вибудовувати свою життєдіяльність [2, с.27]), прогностичність (здатність діяти і приймати рішення з певним тимчасово-просторовим попередженням у відношенні очікуваних, майбутніх подій [3, с.34]), соціальний інтелект (здатність розуміти, оцінювати та прогнозувати міжособистісні події, наміри та емоційні стани людей за вербальною і невербальною експресією). Обґрунтованість включення цих якостей обумовлена характером проблемних ситуацій, пов'язаних із самовизначенням, наявністю у них елементів невизначеності, необхідністю прогнозування і побудови образу майбутнього з врахуванням імовірності його настання і різної тимчасової перспективи, необхідністю наявності навичок і здібностей до витягу необхідної інформації, її оцінки, встановлення причинно-наслідкових зв'язків між подіями та явищами у предметно-діяльничому і соціально-комунікативному контекстах і т.п.;

психологічні особливості військовослужбовця, що впливають на реалізацію функцій операційного компонента професійного самовизначення: загальна професійна поінформованість, досвід самовизначення, творчий потенціал. Ці якості, на нашу думку, сприяють забезпеченню погодженості усіх ланок особистого професійного плану, гнучкості передбачуваних до використання алгоритмів досягнення цілей, варіативності і технологічному багатству застосовуваних способів і засобів професійно-особистісної самореалізації;

психологічні особливості військовослужбовця, що впливають на реалізацію функцій мотиваційного компонента професійного самовизначення: виразність і характер професійної мотивації, інтернальність, мотивація досягнення, емоційна стійкість. Ці якості виступають для військовослужбовця своєрідним мотиваційним фундаментом екстраполяції себе у майбутнє, забезпечуючи свідомо-відповідальне ставлення до управління своєю долею, здійсненню життєвої перспективи, спонукаючи до здійснення активної діяльності з подолання виявлених неузгодженостей між своїми потребами і можливостями, регулюючи емоційне тло в процесі подолання фрустрируючих обставин життєдіяльності і військової служби.

Таким чином, перераховані якості, що лежать в основі реалізації функцій різних компонентів професійного самовизначення, становлять їхню суб'єктну основу (змістовну, операційну, активаційну), забезпечуючи суттєві передумови для реалізації індивідуально-прийнятного та індивідуалізованого - з урахуванням можливостей людини - варіанта професійного самовизначення.

Крім цього, дослідженню підлягав вплив на професійне самовизначення окремих елементів військово-професійного простору, характер яких, за нашим припущенням, також повинен бути пов'язаний з успішністю професійного самовизначення, визначаючи його спрямованість та якість реалізації як процесу. До цих умов ми віднесли: наявність реальної перспективи професійного росту у межах військової організації; відповідність нормативно декларуємих і реальних умов, що визначають ключові параметри проходження військової служби за контрактом; наявність та якість інформації про світ професій, особливості військово-професійної діяльності, способи оволодіння нею, вимоги до фахівця; наявність адекватних діагностичних процедур, засобів і критеріїв, що дозволяють здійснювати своєчасну, прогностичну і диференційовану самооцінку та оцінку професійно-психологічного потенціалу військовослужбовця і кандидата на військову службу; складність професійної діяльності, її відповідність інтересам і професійно важливим якостям військовослужбовця; адекватність і дієвість стимулів до професійного вдосконалювання; статусні позиції професії військового, її престижність, перспективи розвитку Збройних сил України;

характер актуальної життєвої ситуації конкретного військовослужбовця; якість міжособистісних відносин і соціально-психологічний клімат у військовому колективі; представленість у найближчому професійному оточенні референтних зразків військового професіонала.

Вивчення соціально-діяльнісного контексту, що сприяє розвитку професійного самовизначення, здійснювалося за допомогою різних методів, основними з яких були аналіз документів, спостереження, бесіда, анкетування. Проведене за допомогою кореляційного аналізу вивчення обумовленості внутрішніми і зовнішніми умовами загального рівня самовизначення та окремих його аспектів (рівень розвитку компонентів професійного самовизначення та його спрямованість у вигляді стратегій) показало суттєвий ступінь взаємозв'язку різних умов із професійним самовизначенням. Аналіз отриманих даних здійснювався за такими напрямками:

виявлення груп умов, найбільш тісно пов'язаних із загальним рівнем сформованості функціонально-психологічної структури професійного самовизначення і обираємих професійних стратегій;

виявлення методами кореляційного і кластерного аналізу груп умов, які найбільш тісно пов'язані між собою і складають специфічні детермінаційні групи (щодо загального рівня професійного самовизначення);

вивчення і порівняльний аналіз рівня розвитку у різних групах обстежуваних індивідуально-професійних особливостей, що виступають у ролі психологічних передумов ефективного професійного самовизначення.

Насамперед, слід зазначити, що загальний ступінь кореляційного взаємозв'язку між усіма групами умов і рівнем професійного самовизначення становить  $r=0,42$  (при  $p<0,01$ ), що свідчить про значну тісноту інтегрального взаємозв'язку виділених під час теоретичного аналізу умов і професійного самовизначення. Найбільше число значущих кореляційних зв'язків з показниками професійного самовизначення мають такі умови: загальний інтелект (кількість значимих кореляцій - 9); дипломатичність (10), соціальний інтелект (7), прогностичність (8), рефлексивність (6), самостійність (8), самоконтроль (7), загальна професійна поінформованість (7), мотивація досягнень (5), творчий потенціал (6), інтернальність (6), а з зовнішніх умов - ступінь ясності соціально-професійних норм

(7), адекватність стимулів до професійного самовдосконалення (8), відповідність реальних і декларованих умов служби (5).

Найбільші коефіцієнти множинної кореляції, що відображають ступінь взаємозв'язку з усіма умовами виявлені у таких показників професійного самовизначення: адекватність образу професіонала ( $r=0,45$ ), змістовність цілей ( $r=0,44$ ), самостійність побудови особистого професійного плану ( $r=0,44$ ), виразність професійних пріоритетів ( $r=0,43$ ), позитивне самовідношення ( $r=0,43$ ), а також у стратегії вдосконалювання ( $r=0,42$ ). Серед компонентів професійного самовизначення практично усі рівною мірою взаємозалежні з умовами (внутрішніми і зовнішніми): операційний компонент має коефіцієнт множинної кореляції - 0,42, мотиваційний - 0,40, рефлексивний - 0,39. Найбільшою мірою проявляють «чутливість» до зміни (варіювання) умов такі параметри професійного самовизначення, як «усвідомлення проблемної ситуації», «оптимальність психологічних зусиль, необхідних для вибору у проблемній ситуації». Цей висновок обумовлений великим (порівняно з іншими параметрами) діапазоном стандартного відхилення кореляційних зв'язків (0,36 і 0,24 відповідно, проти 0,14-0,15 у більшості параметрів). У найменшому ступені пов'язані з функціонально-психологічною структурою професійного самовизначення такі особистісні якості (за 16 ФОО Р.Кеттелла), як підозрілість, мрійність, чутливість, емоційна стійкість, а із зовнішніх умов - складність актуальної життєвої ситуації, складність діяльності, високі статусні позиції військового.

Слід окремо зазначити, що взаємозв'язок різних компонентів функціонально-психологічної структури професійного самовизначення та умов характеризується нерівномірністю тісноти зв'язку між окремими перемінними, що вказує на специфічний характер взаємозв'язку окремих груп умов і компонентів через їх більшу або меншу подібність (насамперед функціональної спрямованості і характеру операторного складу дій). Аналіз характеру взаємозв'язків дозволив виділити ті умови, які найбільшою мірою пов'язані з різними компонентами функціонально-психологічної структури професійного самовизначення.

Виявлені «пріоритетні» взаємозв'язки між функціонально-психологічною структурою професійного самовизначення та

умовами у самому загальному вигляді дозволяють визначити спрямованість діагностичної і формувально-корекційної діяльності з вдосконалення професійного самовизначення військовослужбовців, що проходять військову службу на контрактній основі. При цьому варто виділити своєрідні детермінаційні страти, кожна з яких вносить свій, більш-менш опосередкований іншими перемінними, внесок у прояв професійного самовизначення військовослужбовців та його розвиток:

умови, що належать до стратегічного рівня (соціально-економічна обстановка в Україні, статус і престижність професії військового, рівень матеріально-фінансового забезпечення військовослужбовців, особливості регіонального ринку праці, особливості вітчизняного законодавства, що визначають нормативні параметри проходження військової служби і т.п.);

умови, що належать до тактичного рівня (зміст та умови військової праці у конкретній військовій частині, особливості стимулювання до військово-професійного вдосконалення, наявність та якість інформації про особливості проходження військової служби і т.п.);

умови, що визначають конкретно-ситуаційний контур детермінації професійного самовизначення (особливості актуальної життєвої ситуації військовослужбовця, найближче соціальне оточення, актуальні, найближчі цілі і реальні професійні можливості та індивідуально-психологічні особливості військовослужбовця і т.д.).

Подальше вивчення рівня розвитку у різних групах обстежуваних індивідуально-професійних особливостей, що виступають у ролі психологічних передумов ефективного професійного самовизначення та їхній порівняльний аналіз дозволили виділити та описати типологічний профіль особистісних передумов, що визначають функціональну успішність професійного самовизначення. Із цією метою із застосуванням методу кластерного аналізу були виявлені типологічні групи обстежуваних, які суттєво розрізняються за такою розмежувальною ознакою, як рівень розвитку функціонально-психологічної структури професійного самовизначення (застосовувався метод аналізу середніх значень). Зокрема встановлено, що військовослужбовців з високим рівнем функціонально-психологічної структури професійного самовизначення відрізняє від інших

обстежуваних досліджуваної вибірки більш виражені показники за такими параметрами (зафіксовані значущі розбіжності за критерієм Стьюдента при  $p < 0,05$ ): соціальний інтелект, рефлексивність, прогностичність, інтернальність, гнучкість-радикалізм (Q1), самоконтроль (Q3), соціальна сміливість (H). У групі військовослужбовців з більш низькими показниками рівня розвитку функціонально-психологічної структури професійного самовизначення більш вираженими виявилися такі якості (за 16 ФОО Р.Кеттелла), як самооцінка (MD), емоційна стійкість (C), нормативність поведінки (G), підозрілість (L), тривожність (O), напруженість (Q4). Порівняння результатів з нормативним профілем (за 16 ФОО Р.Кеттелла), що характеризує середньовибіркові результати по групі студентів ( $n=240$ ) показує, що військовослужбовці обох груп характеризуються більш високими показниками за факторами домінантності, безтурботності, нормативності поведінки, а групи військовослужбовців з високим рівнем розвитку функціонально-психологічної структури професійного самовизначення, крім того, за факторами товариськості, соціальної сміливості, самоконтролю. Студенти «перевершують» військовослужбовців за факторами інтелекту (B), чутливості (I), підозрілості (L), мрійності (M), дипломатичності (N), тривожності (O), гнучкості (Q1), самостійності (Q2), напруженості (Q4).

За результатами порівняльного аналізу правомірно скласти особистісний портрет військовослужбовців з більш високим рівнем функціонально-психологічної структури професійного самовизначення. Цих військовослужбовців характеризує: більша відкритість до контактів, готовність до співробітництва; розвинені рефлексивні і прогностичні здібності, здатність до випереджального відображення дійсності, передбаченню ходу розвитку ситуації, засновані на таких якостях мислення, як системність, гнучкість, аналітичність, глибина, усвідомленість, перспективність, доказовість; здатність до більш точного визначення соціального контексту взаємодії, здатності об'єктивно, реалістично оцінювати себе і навколишніх, визначенню емоцій, намірів інших людей за вербальними і невербальними проявами, прогнозування розвитку ситуації на основі неповної інформаційної основи; прагнення до відповідальної поведінки у різних ситуаціях,

## Питання психології

самостійного вибору, прагнення зважувати і відповідати за наслідки своєї поведінки; більш виражена «тактична майстерність» у взаємодії з іншими суб'єктами, вміння знаходити вихід з конкретної ситуації (гнучкість-радикалізм (Q1); більш виражені лідерські якості, соціальна активність і сміливість (H), готовність до ризику, співробітництва з іншими людьми у незнайомих обставинах, здатність приймати неординарні рішення; вміння контролювати прояви своїх емоцій (Q3), що визначає виразність вольових якостей, вміння додавати сили і прагнення до досягнення мети, цілеспрямованості та інтегрованості особистості, врівноваженості, рішучості, високої толерантності до фрустрацій [4, с.39].

Таким чином, виявлений в процесі дослідження характер взаємозв'язків різних умов з рівнем професійного самовизначення дозволяє визначити основні напрямки щодо їхньої діагностики та удосконалювання з метою створення сприятливих передумов для професійного самовизначення військовослужбовців, що забезпечують в решті решт ефективність їхньої професійної діяльності. Проведене дослідження виявило залежність прийнятих військовослужбовцями стратегій (професійне вдосконалювання, адаптивна стратегія, деструктивно-стагнаційна стратегія) від зміни образу професії, а також залежність ефективності військово-професійної діяльності від кожної із трьох стратегій.

Аналіз отриманих під час дослідження даних дозволяє виділити і коротко охарактеризувати основні проблемні зони, що обумовлюють змістовну специфіку самовизначення як механізму вирішення наявних проблем. Загальний рівень проблемної навантаженості, що характеризується ступенем розбіжності мотивів/цілей і задоволеності умовами військової служби дорівнює 0,962, що визначає цей показник як орієнтир для аналізу інших параметрів. Відповідно до цього показника ми можемо визначити найбільш гострі проблемні зони, якими є: а) серед сфер - предметно-діяльнісна (1,16), особистісна (0,864), соціально-психологічна (0,86); б) серед мотивів і цілей (опосередкованість їхнього задоволення і досягнення умовами) - мотиви і цілі професійного досягнення і розвитку (1,58), спілкування і співробітництва (1,21), адаптивно-прагматичні (1,07); в) серед умов (у контексті їхньої оцінки як факторів, що сприяють досягненню цілей) - умови, що

визначають організацію діяльності, військової служби (1,51), ресурсне забезпечення життєдіяльності (1,38), а також зміст професійної діяльності (1,16).

Отримані дані було уточнено в процесі індивідуальних бесід з військовослужбовцями, де спеціальному аналізу були піддані, зокрема, їхні утруднення у професійній діяльності і військовій службі, а також деякі аспекти відносин з офіцерами і товаришами по службі. Виявлено, що більшість військовослужбовців, у цілому позитивно ставлячись до військової служби і Збройних Сил України, достатньо критично оцінюють умови контрактної служби та їхнє дотримання у своїх військових частинах. Показово, що понад чверть військовослужбовців (27,7%), що допускають для себе службу за контрактом надалі, хотіли б продовжувати її «не у своїй частині», не з «своїми офіцерами». Серед умов, що негативно впливають на мотивацію військовослужбовців до продовження контрактної служби і виконання своїх обов'язків, виділяються такі: недостатній рівень грошового забезпечення (88%), низький престиж служби (46%), залучення до виконання невластивих завдань (53%), недостатня кількість особистого часу, відсутність можливості вільного виходу за межі військової частини (75%), втому від високого службового навантаження (44%), незадовільне постачання визначеними видами постачання (34%), слабка соціально-правова захищеність (26%), відсутність житла для сімейних (11%), некомпетентність офіцерів (43%), їхній грубий стиль поведінки з військовослужбовцями (55%). Незважаючи на те, що більше половини військовослужбовців (61%) задоволені рівнем взаємин у своїх військових колективах (соціально-психологічна сфера), у той же час біля чверті (24%) з них вважає, що взаємини не відповідають їхнім очікуванням. Серед незадовільних аспектів відзначаються низький або недостатній культурний рівень, відсутність взаємодопомоги, індивідуалізм товаришів по службі.

Окреме запитання стосується взаємин з офіцерами, якими не задоволені більше половини з опитаних військовослужбовців. Військовослужбовці відзначають, що головними якостями, що дозволяють їхнім безпосереднім командирам із числа офіцерів управляти підрозділом, є: службовий статус (43%), професійна майстерність (29%), погрози і покарання (39%). Рідше

## Питання психології

вказувалися такі якості офіцерів, як досвід роботи з людьми (22%), вимогливість (28%), авторитет серед підлеглих (24%). Причинами такого стану, на думку опитаних, є: відсутність досвіду у деяких офіцерів, особливо у молодих, які перекладають частину своїх функцій на сержантів, боячись труднощів, зайвого навантаження, не знаючи, як побудувати свої відносини з військовослужбовцями за контрактом; підхід до військовослужбовців, що проходять військову службу за контрактом, з такими ж стандартами, як до військовослужбовців, що проходять строкову службу; невміння багатьох офіцерів управляти людьми більш старшого віку, чим військовослужбовці строкової служби; небажання деяких офіцерів визнавати у рядових і сержантах військової служби за контрактом суб'єктів з рівним з ними, відповідно до законодавства, соціальним статусом; індивідуалізм, що культивуються деякими військовослужбовцями, брутальність, нахабність і хамство у відносинах з іншими військовослужбовцями; вимагання, що практикується деякими офіцерами підрозділів відносно військовослужбовців, що проходять військову службу за контрактом.

Причини хворобливого сприйняття відносин саме з офіцерами серед інших причин варто пояснювати і тим, що офіцери в очах військовослужбовців у першу чергу повинні бути «гарантами» дотримання умов, заявлених у контракті, а також основними суб'єктами професійного супроводу їхньої діяльності. Розуміючи об'єктивну обумовленість багатьох труднощів, військовослужбовці, у той же час, не готові миритися зі збільшенням цих труднощів з вини офіцерів (їхнього ставлення, рівня підготовки і т.п.). Багато військовослужбовців, відчуваючи потребу у роз'ясненні окремих аспектів, пов'язаних з виконанням обов'язків по військовій службі, у тому числі особливостей умов контракту,

перспектив і можливостей професійного росту в умовах Збройних Сил України, не отримують зрозумілих пояснень, а дуже часто зіштовхуються і з відвертим небажанням офіцерів витратити час на додаткову роботу з ними як своїми підлеглими.

Таким чином, проведене дослідження дозволило виявити такі особливості динаміки професійного самовизначення. Загальний рівень розвитку функціонально-психологічної структури, що визначає здатність до ефективного професійного самовизначення, зростає, в процесі якого відбувається перерозподіл рівня виразності у загальній структурі окремих компонентів. Цей факт свідчить про опосередкований вплив професійної діяльності на розвиток адекватності уявлень про себе і військову професію, навичок планування і здійснення проєктувальних дій і дій з планування у відношенні свого професійного майбутнього. Разом з тим рівень погодженості, деталізованості та обґрунтованості професійної перспективи залишається низьким. У загальній динаміці професійного розвитку виявлено етапи, що характеризуються особливою проблемною насиченістю, яка обумовлює підвищену потребу у професійному самовизначенні, що вимагає їхнього спеціального профорієнтаційного супроводу. Показано, що на позитивність вибору і ставлення до професії військового, бажання продовжувати службу у Збройних силах України, впливають ті обставини та умови, які найбільшою мірою пов'язані з актуальною мотивацією військовослужбовців тих або інших груп. Неузгодженість задоволеності певними групами умов з найбільш актуальними мотивами і цілями військовослужбовців породжує або підсилює проблемність актуальної ситуації, активізуючи процеси професійного самовизначення.

## Література

1. Бурлачук Л.Ф., Коржова Е.Ю. Психология жизненных ситуаций /Л.Ф. Бурлачук, Е.Ю. Коржова. - М.: Российское педагогическое агентство, 1998. - 263 с.
2. Кудрявцев Т.В., Сухарева А.В. Влияние характерологических особенностей личности на профессиональное самоопределение /Т.В.Кудрявцев, А.В. Сухарева// Вопросы психологии. - 1985. - №1. - С.86-93.
3. Полянский М.С. Теоретические основы психолого-педагогического сопровождения обучаемых /М.С. Полянский// Инновации в образовании. - 2001. - №3. - С.87-92.
4. Капустина А.Н. Многофакторная личностная методика Р.Кеттелла / А.Н. Капустина. - СПб.: «Речь», 2001. - 142 с.